

УДК 051.2(477):004

Ганна ШЕМАЄВА,

доцент Харківської державної академії культури, канд. іст. наук

Електронні періодичні видання наукових установ України в системі наукових комунікацій

У статті проаналізовано тенденції становлення і розвитку вітчизняних електронних наукових журналів наукових установ України. Висвітлено роль електронних наукових журналів як одного з найважливіших засобів сучасних комунікацій.

К л ю ч о в і с л о в а: електронний науковий журнал, веб-сайт, веб-сторінка, науково-дослідна установа.

Визначальну роль у процесі наукової комунікації відіграють періодичні видання, яким надається перевага в науковому співтоваристві тому, що публікація в журналі дозволяє вченому брати участь у наукових дискусіях, заявляти пріоритет на наукове відкриття, мати доступ до необхідної наукової інформації. В одних випадках публікація в журналі дозволяє авторові створювати нові інформаційні повідомлення, формувати нове знання, в інших – допомагає зрозуміти, декодувати вже існуючі. Наукові журнали сприяють утвердженню пріоритетних цілей науково-дослідницької діяльності; забезпечують наукову спільноту, а також усіх зацікавлених новинами щодо вітчизняних та зарубіжних наукових розробок; концентрують матеріали за темами, проблемами, які за інших обставин могли б бути розпорошеними в індивідуальних працях; дають змогу ознайомлюватися з перебігом певних наукових досліджень ще до їх завершення; сприяють розвитку науки, забезпечуючи оперативну актуалізацію наукових досягнень; спонукають учених до публікацій своїх праць; слугують своєрідним науковим форумом для безперервної критичної оцінки наукових гіпотез і теорій.

Зарубіжний досвід свідчить, що наукові електронні журнали стають важливим джерелом одержання інформації та здобуття знань у всіх галузях науки і техніки, посідають значне місце в системі наукових комунікацій. Саме журнальним статтям належить перше місце в системі наукової комунікації – 68 % запитів американських учених становлять статті [10].

Більшість наукових журналів видається як у друкованому, так і в електронному варіантах, а деякі з

них – тільки в електронній формі. Кількість останніх постійно зростає. За даними 38-го видання Ulrich's International Periodicals Directory до наукових журналів віднесено 49 499 видань, із яких 463 існують тільки в електронній формі, а 8505 видань мають дві паралельні версії: друковану та електронну [2]. Зазначені дані свідчать про формування альтернативної системи наукових публікацій.

Тому актуальним є здійснення аналізу тенденцій становлення і розвитку українських електронних наукових журналів як нового засобу в системі наукових комунікацій, що і є метою статті. Для досягнення мети необхідно було вирішити такі завдання:

- визначити феноменологічні ознаки нової соціально-комунікаційної ситуації в науці;
- простежити розвиток зарубіжних електронних наукових журналів;
- здійснити аналіз видань науково-дослідних установ України, представлених в інтернеті;
- визначити основні завдання бібліотек щодо поширення електронних журналів як нового засобу в системі наукових комунікацій.

Сучасна соціально-комунікаційна ситуація в науці характеризується розширенням і збагаченням каналів, засобів, інструментів інформаційного обміну. По-перше, розвиваються сучасні телекомунікаційні системи і технології, що впливає на природу, об'єм і зміст інформації. По-друге, зростають роль і значення інформації та знань. По-третє, збільшується кількість міжнародних учасників процесу циркуляції наукової інформації і знань, значення порівняльних транснаціональних досліджень. По-четверте, удосконалюється використан-

ня результатів наукових досліджень і технічних засобів зі збору, концентрації, подання й узагальнення даних. По-п'яте, існуючі форми подання знань переносяться в нове технологічне середовище, формуються нові інструменти, засоби, форми інформаційної взаємодії у вигляді веб-сторінок наукових установ, окремих учених, наукових журналів, наукових конференцій, дискусійних груп, форумів тощо, що сприяє виникненню нових відносин між автором, редактором, видавцем, бібліотечною установою і споживачем наукової інформації. По-шосте, принципово змінюється місія бібліотек: від збереження інформації до організації доступу в режимі реального часу і доставки інформації на робоче місце вченого.

Виникнення нового виду ресурсу у формі електронних видань спричинило нові проблеми в бібліотеках, видавництвах, користувачів, що пов'язано з дотриманням авторського права, архівним зберіганням електронних варіантів, особливо у випадку, коли видання існує виключно в телекомунікаційній мережі. Незважаючи на те, що видавці, агенції та служби інформації перебирають на себе функції бібліотек, використовуючи при цьому різні схеми агрегації інформації та доступу до неї, бібліотечні установи залишаються основним каналом забезпечення доступу до електронних наукових видань. Доступ до періодичних видань провідних міжнародних видавництв українські бібліотеки вирішують на засадах участі в проєктах «Електронна інформація для бібліотек», «Доступ до електронних журналів для вчених нових незалежних держав» [9; 15]. Поряд з найбільшими міжнародними видавничими компаніями (Elsevier, Springer, Academic Press, Kluwer та інші), до яких мають доступ українські бібліотеки в рамках програм і проєктів, створюють і розвивають програми електронного видання власної наукової продукції науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади України. Це свідчить, що традиційний метод подання наукових знань значно змінився за останні роки. Формуються нові комунікаційні відносини, змінюється місія бібліотек. У діяльності бібліотек термін «електронний журнал» трактується як перспективний засіб наукових комунікацій.

Вважається, що перший етап – етап появи електронних журналів – тривав з 1990 до 1995 р. Перші електронні журнали виникли в галузі гуманітарних та соціальних наук. У 1990 р. у США було започатковано один із перших електронних журналів, що розміщені в інтернеті – *Psycolique* [13].

Його інноваційність полягала у запровадженні відкритого рецензування групою фахівців в електронному середовищі. У тому ж році Інститут наукової і технічної інформації (INIST), який є французьким центром документації, розпочав (оцифрування 1500 міжнародних наукових журналів на систематичній основі [16]. У першому виданні «Довідника» з електронних журналів, бюлетенів та академічних проблем (*Directory of Electronic Journals, Newsletters and Academic Discussion*), який вийшов друком у 1991 р., міститься інформація про 27 електронних видань, сім з яких мали оглядовий характер [4]. У 1993 р. корпорація *Bel Laboratories*, Каліфорнійський університет та видавництво *Springer-Verlag* через мережу почали здійснювати передачу повних текстів і зображень із 32 журналів із молекулярної біології та радіології. З 1994 р. ця послуга набуває поширення в Європі (близько 100 назв журналів) [3]. У цей період кількість академічних електронних журналів була незначною. В 1995 р. OCLC запропонувала програму поширення електронних журналів, у яких використовувався графічний інтерфейс та широкі можливості для пошуку повнотекстових даних [3]. Завершення даного етапу засвідчило, що провідні видавці не бажають бути осторонь цього процесу. Наприклад, значна кількість академічних видавців Великобританії заявила про свої наміри забезпечити повний доступ до всіх своїх журналів [15].

Наступний етап пов'язується з появою веб-технологій як простої в користуванні системи для мережевої комунікації. Саме веб є важливим компонентом інфраструктури, що підтримує електронні журнали. Окрім цього, поштовхом до поширення електронних журналів стала світова криза видавничої діяльності. 1997 р. став роком створення значної кількості служб, які працюють з електронними журналами: *Blackwells Electronic*, *Journal Navigator*, *SwetsNet*, *Information Quest*, *OCLC Firstsearch Electronic*, *Collection Online* тощо [8]. У виданні «Довідника» 1997 р. надається інформація вже про 2500 електронних періодичних видань, з яких близько 1000 є оглядовими [4].

Усі електронні наукові журнали висувають високі вимоги до якості вміщуваних матеріалів. Проте вони мають істотні відмінності. Одні містять тільки наукові, теоретико-методологічні, фундаментальні статті, інші подають різнопланові матеріали: від редакційних статей до оглядів та інформації про заходи. Деякі електронні журнали публікують лише ті статті, які взагалі не можуть бути надруковані у традиційній формі.

Електронні наукові журнали – це «...періодичні видання, що містять статті, з якими ознайомилася і дала свій коментар редакційна група з метою відповідності матеріалів стандартам якості предметної області» [8]. Тобто до електронних наукових журналів відносять ті, в яких наукова якість електронних публікацій не відрізняється від якості публікацій у традиційних виданнях. Це зумовлено тим, що наукові журнали завдяки системі рецензування гарантують якісний рівень своїх публікацій, що забезпечує концентрацію в них найважливіших наукових результатів, гарантує фіксацію наукового пріоритету і авторського права на одержаний результат, привертає увагу дослідників для вивчення матеріалів.

У світовій практиці формування електронних журналів відбувається у двох напрямках:

- паралельно з друкованим варіантом видавництво подає електронну версію або відскановану копію в інтернеті з архівами – паралельне видання;
- журнали публікуються тільки в електронній формі – оригінальне електронне видання [16].

Тобто більшість паралельних видань є копією друкованої форми без додавання нових характеристик. Оригінальні електронні журнали пропонують включення графіки, звуку, анімації, що стає потенційним фундаментом їх значної популярності та зростаючих відмінностей від друкованих. Такі журнали стають місцем інтегральної наукової комунікації, де автори, редактори, видавці, користувачі працюють в одній системі [8]. Вони мають принципово нові пошукові можливості, перспективу здійснення зворотного зв'язку з користувачами на новому порівняно з традиційним рівні [4]. Оригінальний електронний журнал є не тільки актуальним за змістом, але й має форму добре організованої, легко доступної і простої у використанні інформаційної системи.

До вищезазначених типів електронної форми журналів додається ще один, який розширює друковану форму посиланнями; доповнює текст графічною та іншою інформацією; має пошукову систему. Розширені видання набувають все більшого визнання в наукових колах.

Таким чином, наявним є поступове перетворення статті в основну структурну одиницю системи наукових комунікацій в електронному середовищі [8]. Про це свідчить постійне збільшення кількості електронних журналів в інтернеті. Професійні періодичні видання сприяють системному відстеженню та накопиченню достовірної інформації.

Вони розглядаються як важлива ланка інформаційного забезпечення теоретичних розробок та практичних заходів. Їх аналіз надає змогу отримати повне уявлення стосовно видань, їх тематики, форми і глибини подання матеріалу, видавця, засобів доступу. Бібліотекар університету Гетеборга Jan Szczepanski підготував два списки журналів, які існують в інтернеті та надають вільний доступ до повних текстів статей. Усього до списків входить більше 4300 назв наукових журналів із математики, фізики, хімії, філософії, літературознавства, мистецтва, інформатики, бібліотечної діяльності, у той час як у директорії DOAJ представлено 1700 часописів [14]. Зазначені дані свідчать, що відбувається постійне зростання кількості електронних журналів у відкритому доступі. Прихильниками відкритого доступу до наукової інформації є не тільки зарубіжні, але й українські науковці, які зазначають, що науковий прогрес ґрунтується на повному і відкритому доступі до даних та знань. Доступність має обмежуватися лише інтересами національної безпеки, захистом конфіденційності та недоторканості, правами інтелектуальної власності та ексклюзивними правами, які діють певний час [5]. На користь відкритого доступу свідчить те, що інформація набуває системної ефективності лише за умови її необмеженого поширення, абсолютної доступності [11]. Тобто успіх відкритої політики залежить не стільки від колективних дій конкретної спільноти, скільки від спеціально визначених процедур та умов наукової комунікації. Проблема полягає не в наявності або відсутності власне інформації та знань, а в рівні інформаційних сполучень, характері інтелектуальної взаємодії.

Звичайно, важливим фактором є достовірність результатів досліджень, на яких ґрунтуються ці дослідження і які надають можливість відтворення подібних результатів колегами. Обмеження доступу до даних та необхідність повторно збирати дані з оригінальних джерел підриває можливість розповсюдження знань [5]. В умовах інформаційної відкритості соціум перетворюється на систему, яка справді самоорганізується, а найбільшу гарантію безпеки мають сьогодні країни, інформаційний і науковий стан яких відповідає відкритості спілкування [11]. Закрита модель доступу до наукових знань і даних є непринятною.

Безперечно, формування електронних наукових видань сприяє досягненню якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в наукових знаннях. Тому

посилюється увага до підготовки електронних форм наукових журналів у науково-дослідних установах України. Їх кількість неухильно збільшується: в 1991 р. інститути та науково-дослідні установи НАН України видавали 54 журнали, у 1992 – 55, 1993 – 60, 1994 – 62, 1995 – 63, 1996 – 64, 1997 – 63, 1998 – 68, 1999 – 70, 2000 – 73, 2001 – 75 [6], нині – 79. Серед 79 наукових академічних журналів 25 часописів друкуються англійською мовою, з яких 17 журналів перевидаються англійською мовою за кордоном («Альгологія», «Кинематика и катализ», «Прикладная механика», «Химия и технология воды» тощо), а вісім – редакції самі здійснюють переклад («The Paton welding journal», «Experimental oncology», «Ukrainian journal of Physics» та інші). Третина часописів науково-дослідних інститутів НАН України вже має електронні версії в інтернеті, що сприяє популяризації журналів та поширенню інформації про українські наукові розробки. Зростає кількість наукових видань, які публікують статті паралельно кількома мовами (українською, російською, англійською) [12].

Розвитку електронних наукових видань сприяє запровадження наказу Міносвіти, Національної академії наук і ВАН України за номером 1329/9928 від 18 жовтня 2004 р. «Про затвердження Положення про електронні наукові фахові видання». Згідно з цим документом, наукові журнали в електронній формі визнаються фаховими. Тобто, «вони враховуватимуться при захисті дисертаційних робіт за умови дотримання вимог, зазначених у спільному наказі» [7]. До таких видань відносять оригінальні електронні журнали, які не мають друкованої форми.

У рамках вивчення науково-галузевих комунікацій були розглянуті електронні наукові видання науково-дослідних установ Національної академії наук України, Академії медичних наук, Української академії аграрних наук. Системному відстеженню та накопиченню достовірної інформації про вітчизняні наукові періодичні видання як важливу ланку інформаційного забезпечення науки сприяють бази даних УкрІНТЕІ «Наукові періодичні видання України», про електронні видання – моніторинг веб-ресурсів. Усього виявлено 87 назв наукових журналів в українському сегменті інтернету, що становить експериментальну сукупність для подальшого аналізу. Автор не претендує на вичерпну повноту, оскільки підрахунок кількості електронних журналів є досить складним і динамічним процесом.

Вивчення наукових журналів здійснювалося за такими характеристиками:

- галузевими науковими комплексами;
- відомчою підпорядкованістю організацій-засновників;
- датою започаткування друкованої та електронної форм;
- кількістю випусків на рік;
- мовою;
- формою подання інформації.

Здійснений аналіз свідчить, що електронні наукові журнали або збірники наукових праць науково-дослідних установ України є перспективним засобом просування наукового знання до широкого кола фахівців для формування нового знання. Електронні наукові видання починають відігравати провідну роль в інформаційному обміні між ученими та фахівцями.

Тематична структура періодичних наукових видань відповідає основним напрямкам досліджень, які здійснюються в організаціях – засновниках цих видань. Збільшення кількості назв, їх випусків та обсягів свідчить про розвиток української науки.

Процеси подання електронних версій та створення оригінальних наукових електронних журналів є досить нерівномірними в різних галузях науки. Серед досліджених електронних видань 34 % становлять видання природничого спрямування, 33 % – технічного, 16 % – медичного, 13 % – гуманітарного, 2 % – сільськогосподарського. В основному це – паралельні видання журналів із технічних наук, історії, фізики, хімії, наукознавства, медицини, які надають доступ до архівів своїх видань та мають авторитет на міжнародному рівні. До таких видань належать:

- «Східний світ» Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського, «Condensed Matter Physics» Інституту фізики конденсованих систем – доступ до матеріалів журналів з 1993 р.;
- «Фізика низьких температур» ФТІНТу ім. Б. І. Веркіна друкується також англійською мовою спільно з Американським інститутом фізики «Low Temperature Physics» – доступ до архіву журналу з 1996 р. з можливостями пошуку;
- «Наука. Релігія. Суспільство» Інституту програмних систем – доступ до архіву публікацій статей українською та англійською мовами з 1997 р., резюме – російською та англійською;
- деякі наукові періодичні видання Інституту історії України, серед яких електронна версія «Українського історичного журналу» – доступ до повних текстів з 1998 р.;

- «Сучасні проблеми токсикології» Інституту екологієни і токсикології ім. Л. І. Медведя – доступ до повних текстів останнього номера;
- «Український біохімічний журнал» Інституту біохімії ім. О. В. Палладіна, «Український фізичний журнал» Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова мають можливість переглянути зміст і надають доступ до повних текстів з 2000 р.;
- «Експериментальна онкологія» (Experimental Oncology) Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького – доступ до змісту кожного номера, рефератів та повної версії матеріалів з 2002 р.;
- «Фізіологічний журнал» Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця має окремий веб-сайт, на якому розміщено інформацію про журнал, редакцію, зміст, інструкцію для авторів, умови підписки, архів з 2003 р. та ін.

Представлення наукових журналів в інтернеті сприяє виходу української науки на міжнародний рівень, підвищує авторитет наукових видань та рівень їх цитування. Так, одним із журналів, що має високий індекс цитування серед українських наукових видань, є щомісячник «Фізика низких температур», в якому публікуються (у відкритому доступі) як оригінальні статті, так і короткі повідомлення, листи до редакції, огляди актуальних проблем фізики низьких температур, історичні матеріали, повідомлення про нові прилади тощо. В електронному архіві надано можливість здійснювати пошук за тематичними рубриками, назвами статей, прізвищами авторів, певними періодами тощо. Подають до журналу результати своїх досліджень учені з Європи, Америки, Росії (до 38 % публікацій). З кожним автором редакція спілкується за допомогою електронної пошти. Журнал анонсують майже всі провідні реферативні служби: Current Contents, Current Physics Index, Physics Abstracts, SPIN, Science Citation Index [1]. Міжнародний характер наукових журналів підтверджує інтернаціональний склад їх редакційних колегій та авторських колективів.

Електронні версії українських наукових журналів виставляються, зазвичай, на веб-сайтах науково-дослідних установ, які є їх видавцями, у розділах «Видання», «Видавнича діяльність», «Публікації», «Журнали», «Інші підрозділи». Деякі з них

подані в інтернеті як окремі веб-сайти чи веб-сторінки. Електронна форма більшості українських наукових видань має лімітовану версію. Серед експериментальної сукупності близько 20 % видань надають доступ тільки до змісту випусків, 27 % пропонують реферати або анотації статей, а на доступ до повних версій пропонується підписатися або замовити електронною поштою. 24 % надають повні тексти, з них 6 % є повною електронною копією друкованого видання, а 18 % – розширеною (відрізняються від друкованої форми наявністю додаткової інформації та можливостями пошуку). Деякі видання пропонують доступ тільки до останнього номера. Декілька науково-дослідних установ надають відомості тільки про загальну інформацію друкованого видання, зокрема правила для авторів.

Доступ до оригінальних електронних наукових видань організовано на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в розділі «Електронні наукові фахові видання», де розміщено 4 назви таких журналів: «Анали Мечніковського інституту» (2005); «Державне управління: теорія і практика» (2005); «Спортивна наука України» (2005–2006); «Історія науки і біографістика» (2006).

Проведене дослідження засвідчило, що:

1. У системі наукових комунікацій значне місце займають електронні наукові видання українських науково-дослідних установ, становлення і розвиток яких відбувається в напрямках, котрі набули поширення у світовій практиці. Серед особливостей становлення українських електронних наукових видань можна відзначити, по-перше, становлення і розвиток організації доступу до лімітованої версії друкованого видання; по-друге, розвиток розширеної форми, що додає нові характеристики в електронному вигляді до друкованої форми; по-третє, становлення оригінальних електронних фахових видань, які набувають значення і отримують підтримку на державному рівні, про що свідчить прийняття наказу «Про затвердження Положення про електронні наукові фахові видання».

2. Дослідження характеристик електронних наукових видань свідчить, що їх виникнення і становлення в Україні відповідає комунікаційній ситуації в науці і суспільстві.

3. Розвитку наукових комунікацій в електронно-

му оточенні сприяє бібліотечна діяльність. Для ефективного використання електронних наукових видань науковою спільнотою перед бібліотеками постає завдання їх аналізу з метою систематизації та організації посилань на них за умови дотримання правових норм. Наявність таких посилань у формі комунікаційних навігаторів істотно розширить можливості науковців у доступі до результатів наукових досліджень своїх колег. Бібліотеки в такому разі стають фактично провідниками до світу знань, що, у свою чергу, потребує вирішення багатьох невідкладних проблем:

- створення загальнодержавної системи наукових електронних періодичних видань як провідного компонента сучасної системи наукової комунікації, що полягатиме в корпоративному формуванні в бібліотеках систематизованих та структурованих зібрань на засадах нормативно-правової взаємодії з їх видавцями та авторами;
- організація комфортного доступу до впорядкованих електронних зібрань наукової періодики;
- постійний моніторинг електронних наукових видань, їх обробка, структурування та поширення через систему комунікаційних навігаторів.

Вирішення зазначених завдань сприятиме поширенню сучасного засобу комунікації, яким є електронний журнал.

Література

1. Бишоп К. Т. Как редактировать научный журнал / К. Т. Бишоп. – Х.: ФТИНТ НАН Украины, 1999. – 188 с.
2. Босина Л. В. Интернет – источник комплектования библиотек СО РАН иностранными научными журналами / Л. В. Босина, Т. А. Миськова // Материалы VI научной сессии ГПНТБ СО РАН (Новосибирск, 9–10 нояб. 2000 г.) / Отв. ред. Е. Б. Соболева. – Новосибирск: ГПНТБ СО РАН, 2001. – С. 24–32.
3. Булдакова Е. В. Информационно-библиографическое обеспечение специалистов в сетевой среде коммуникаций: Дис. ... канд. пед. наук / Е. В. Булдакова. – М., 2004. – 184 с.
4. Гарбо О. Информационные службы, библиотеки, архивы / О. Гарбо // Доклад ЮНЕСКО. – 2000. – С. 59–65.
5. Згуровський М. З. Загальні тенденції розвитку інформаційного суспільства у глобальному контексті: трансформація світового устрою / М. З. Згуровський // Інформаційне суспільство. Шлях України. – К., 2004. – С. 104–114.
6. Зелінська Н. «Традиційна» наукова періодика у дослідженнях зарубіжних учених: проблеми та перспективи / Н. Зелінська // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. Восьмої всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2003. – С. 569–584.
7. Костенко Л. Й. Електронні наукові фахові видання в системі наукових комунікацій України / Л. Й. Костенко. – [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.
8. Лаврик О. Л. Академическая библиотека в современной информационной среде / О. Л. Лаврик. – Новосибирск: ГПНТБ СО РАН, 2003. – 250 с.
9. Манятина Е. Электронные ресурсы агентства EBSCO: изучения использования в областной библиотеке / Е. Манятина // Бібл. форум України. – 2004. – № 2 (4). – С. 19–21.
10. Маркусова В. А. Статья в научном журнале как основной источник информации для выполнения фундаментальных исследований в РАН / В. А. Маркусова, А. Я. Родионов // НТИ. – Сер. 1. – 1998. – № 9. – С. 21–28.
11. Річицький В. Відкритість інформації як універсальна вимога / В. Річицький // Вісник НАН України. – 2003. – № 9. – С. 26–45.
12. Родзінська О. Науковим часописам – увага НАН України / О. Родзінська // Бібліотечний вісник. – 2005. – № 2. – С. 49–50.
13. Хічкок С. Видання електронних журналів: Британські перспективи / С. Хічкок, Л. Карр, В. Холл // Електронні журнали. – К.: Британська Рада в Україні, 1999. – С. 4–28.
14. Электронные ресурсы – Архив. – 2005. – [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eril.ru>.
15. Ярошенко Т. Електронні журнали: нові можливості для бібліотек України / Т. Ярошенко // Бібл. форум України. – 2004. – № 2 (4). – С. 15–18.
16. Lopovici Ch. Развитие новых информационных технологий для библиотек / Ch. Lopovici // Доклад ЮНЕСКО. – 2000. – С. 65–66.